

ПРОБЛЕМИ ПРИ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯТА НА СОЦИАЛНОТО ИЗКЛЮЧВАНЕ В ПЛАНА ЗА ДЕЙСТВИЕ ПО ЕВРОПЕЙСКИЯ СТЪЛБ НА СОЦИАЛНИТЕ ПРАВА

Драгомир Драганов¹
e-mail: ddraganov@unwe.bg

Резюме

Настоящата статия подлага на критичен анализ подхода, залегнал в Плана за действие по Европейския стълб на социалните права за концептуализиране на социалното изключване. Споделя се гледната точка, че този подход има редица слабости, не само защото пренебрегва широко възприети сред научната общност идеи относно същността на социалното изключване като явление, но и защото преднамерено налага дискурс, свеждащ преодоляването на социалното изключване до интеграцията на пазара на труда. Основната последица е, че по този начин се елиминира темата за неравенствата, а от там и идеята, че социалното изключване може да бъде ограничено чрез разширяване на възможностите и намаляване на властовите дисбаланси.

Ключови думи: социално изключване, AROPE, Европейски стълб на социалните права, Émile Durkheim

JEL: Z13

Увод

В Плана за действие към Европейския стълб на социалните права на ЕС е заложена амбициозната цел не по-малко от 15 млн. лица да бъдат изведени от риск от бедност или социално изключване до 2030 г., от които не по-малко от пет милиона да бъдат деца (European Commission, 2021, p. 11). Напредъкът ще се измерва чрез специален комбиниран индикатор, наречен „Население в риск от бедност или социално изключване по пол и възраст“ или AROPE (At risk of poverty or social exclusion rate). Той се състои от три компонента, а именно: 1) население в риск от бедност – население, живеещо в домакинства с разполагаем доход под 60% от медианния еквивалентен доход за страната; 2) население, живеещо с тежки материални и социални лишения – население, което не поради свое желание не може да се ползва от поне седем от общо 13 елемента на благосъстоянието; 3) лица, живеещи

¹ Главен асистент, доктор, катедра „Икономическа социология“, Общикономически факултет, УНСС, ORCID: 0000-0001-8710-1629

в домакинства с нисък интензитет на икономическа активност – население от 0 до 64-годишна възраст, живеещо в домакинства, в които пълнолетното население между 18 и 64 г., но без студентите между 18 и 24 г., всички пенсионери с лична пенсия и изобщо хората между 60 и 64 г., които са икономически неактивни, живеят в домакинството и имат основен доход пенсия, са работили по-малко от 20% от потенциално възможното време през годината. Даден индивид попада в „риск от бедност или социално изключване“, ако се озове в поне една от посочените по-горе три категории (Eurostat, 2021).

През 2021 г. дефиницията на комбинирания индикатор е изменена, „за да измерва по-добре депривацията (...) и за да отчете по-добре ситуацията на социално изключване на тези в трудоспособна възраст“ (Eurostat, 2021). За тази цел при индикатора за лишенията обхватът на елементите на благосъстоянието е разширен до седем елемента на ниво домакинство, в т.ч. посрещане на неочаквани разходи, едноседмична почивка извън дома, посрещане на просрочени плащания, приемлива диета, поддържане на дома топъл, достъп до моторно превозно средство за лично ползване и подмяна на износени мебели, и шест – на индивидуално ниво, в т.ч. наличие на интернет връзка, замяна на износените дрехи с нови, наличие на два чифта подходящи обувки, възможност да се харчи малка сума пари за себе си, редовно прекарване на свободното време, възможност за събиране с приятели или семейство на пиетие или ястие поне веднъж месечно. При индикатора за т. нар. „интензитет на икономическа активност“ възрастовата граница е увеличена от 0-59 г. на 0-64 г., а от групата на онези, чиято активност се съпоставя с потенциално възможната, са изключени пенсионерите с лична пенсия и неактивните между 60 и 64 г., чиито основен доход е пенсия.

Мнозина автори както в България, така и чуждестранни, имат критично отношение към изследователската стойност на комбинирания индикатор. Например Ралица Велева оценява като „крайно недостатъчна“ (Велева, 2024, с. 142) индикаторната рамка, използвана за измерване на бедността и социалното изключване в ЕС, доколкото тя представя само крайния резултат от процесите (т.е. само състоянието през референтен период), довели до изпадане на населението в риск от бедност или социално изключване, но дава малко информация за факторите и причините за явленията. Велева посочва, че за разработване на ефективни политики следва да бъдат изолирани предпоставките за появата на едно или друго състояние и да се навлезе в същината на самите процеси, за което са необходими други, допълнителни изследователски инструменти.

Аргументи в подкрепа на тезата на Велева могат да бъдат намерени в съществуващи изследвания, чиито резултати по подходящ начин демонстрират, че връзката между измеренията на композитния индикатор и неговата

интерпретация съвсем не са еднозначни. Например се установява, че ниските доходи и начинът на функциониране на образователните институции могат да мотивират участие в някои нелегални за България практики, каквато практика е проституирането, но дори по силата на закона тези практики могат да бъдат възприети като форма на икономическа активност и извършване на доходоносна дейност, макар и по неморален и социално укорим начин (Gounev et al., 2009; Petrunov, 2023). Тогава остава неясен въпросът дали в конкретния национален контекст по-високите доходи, животът без тежки материални и социални лишения и работата с клиенти от сутрин до вечер правят проституиращото момиче без завършено средно образование по-малко застрашено от риск от социално изключване или по-скоро издигат социалния му статус.

Доколкото индикаторът изисква агрегиране на данни на ниво домакинство, може да се окаже, че прилаганите изследователски процедури не са в състояние да уловят последиците от сложни проблеми на родителството и семействата с деца (за ситуацията в България виж Kineva, 2017; 2021). Едно домакинството би могло да декларира по-високи доходи, липса на тежки материални и социални решения и пълен интензитет на икономическа активност, но ако в него има чести случаи на домашно насилие, те могат да се превърнат в мощен изключващ фактор за някои от членовете на семейството и тяхното влияние обаче няма да бъде уловено от AROPE. При този индикатор фокусът е много повече върху лишения от стоки и участие в дейности, които могат да бъдат компенсирани с пари, и в много по-малка степен – върху качествените характеристики на социалните отношения и мрежи, в които участниците в проучването участват.

Изследователи споделят и още по-категорични оценки за познавателната стойност на рамката от индикатори. Например се изтъква, че макар и да е измежду най-често използваните в практиката показатели за измерване на бедността, AROPE „не показва достатъчно точно равнищата на бедност в отделните страни и следователно с голямо внимание трябва да се използва при международни сравнения“ (Мургова и колектив, 2023, с. 27). Причината, по думите на самите автори, е, че линията на бедност, използвана за идентифициране на хората, живеещи в бедни домакинства, варира между страните и това замъглява точността на международните сравнения.

Изтъква се и необходимостта от подобряване представителността на данните за онези групи, живеещи в най-силен риск от бедност или социално изключване и които обичайно нямат присъствие нито в административните регистри, нито в извадковите изследвания. Отчитайки характерните особености на изучаваните явления, би следвало за да се създаде възможност за

извършване и на междурегионални сравнения и дори на сравнения между кварталите на големите градове (Clerici, 2022).

Друг основен проблем е и това, че този индикатор е конструиран по начин, който не позволява да бъде обхваната в пълнота сложната природа на социалното изключване. Някои автори например смятат, че композитният индикатор всъщност „е резултат от политически консенсус, вместо от надеждна методологическа база или от консултации със заинтересованите страни“ (Reña-Casas, 2011, p. 171). Допуска се, следователно, че инициативи на ниво ЕС, включително и стратегия „Европа 2020“ и целите в Плана за действие по Европейския стълб на социалните права до 2030 г., се основават на измерител, който не е проектиран да улови същността на явлениято, което всъщност трябва да бъде измерено, а преследва други, легитимиращи политическия процес.

Тази слабост в подхода на ЕС към концептуализацията на социалното изключване е диагностицирана от Рут Левитас още преди близо три десетилетия (Levitas, 1996). Анализирайки ключови политически документи на ниво ЕС от онзи период, тя предупреждава, че чрез тях се прави опит да се осигури доминация на дискурс, представящ социалното изключване като последица от нарушена социална кохезия, която би следвало да се поддържа чрез общественото разделение на труда. Левитас твърди, че този дискурс е „фундаментално дюркемски“ (Levitas, 1996, p. 7), т.е. следва идеите на известния френски социолог Емил Дюркем (Дюркем, 1999; 2002). Левитас обобщава, че в тази концептуална рамка на изключването се противопоставя не включване, а интеграция, при това интеграция не къде да е, а на пазара на труда. По този начин се пренебрегват проблемите с неплатения труд и с нископлатения труд изобщо, игнорират се неравенствата между работещите, от една страна, и от друга – между работещите и онези, които са достатъчно богати, за да не полагат платен наемен труд, но в никакъв случай не могат да бъдат наречени социално изключени. Не на последно място, според нея не се вземат предвид фундаментални за формирането на социалните неравенства в съвременните общества теми, каквато е расовата дискриминация. Тя обобщава критиката си така:

„Основното ми възражение срещу този дискурс е, че той прикрива факта, че позициите, в които хората се „интегрират“ чрез платения труд, са фундаментално неравни. Както и терминът „низша класа“, който предполага, че всички останали се справят добре, терминът „социално изключване“ предполага, че „включването“ е полезно. Полезно е да се помни, че дори жените, етническите малцинства и хората с увреждания да постигнат равни възможности на пазара на труда, „интеграцията“ ще продължи да означава участие в капиталистическата икономика, която се движи от

печалба и се основава на експлоатация. Дихотомичният модел на изключването и интеграцията замъглява този факт“ (Levitas, 1996, p. 18).

Настоящата статия стъпва и доразвива критиката на Рут Левитас. В този смисъл основната теза на настоящата разработка е, че макар и индикаторът AROPE наистина да е един от най-широко разпространените измерители на социалното изключване в Европейския съюз и поради това да е залегнал в Плана за действие по Европейския стълб на социалните права, той има сериозни недостатъци, водещи до влошаване на валидността на представената чрез него информация, и следователно – до отклоняване на фокуса на Плана и замъгляване на постигнатия по него напредък за ограничаване на социалното изключване. С други думи, чрез AROPE се измерва нещо, което съществено се отклонява от научното разбиране за социално изключване. Причината не се търси в слабости на изследователските методи, а по-скоро в преднамерено налагане на редуccionистки подход при концептуализацията на социалното изключване, допускащ, че то може да бъде преодоляно основно чрез включване в платена заетост и осигуреност с потребителски стоки и услуги на домакинствата с неадекватни доходи, но не и чрез намаляване на икономическите и социалните неравенствата например. В настоящата разработка се приема за валидна също така и тезата на Левитас, че този подход наистина е „фундаментално дюркемски“. Поради това идеите на Емил Дюркем за органичната солидарност и другите социални последиствия от общественото разделение на труда са разгледани в повече подробности, още повече, че точно тази система от възгледи дава стимул за налагане на логиката на т. нар. „професионална корпорация“ във формирането на политиките, насочени към преодоляване на социалното изключване. Освен това, проблемът е още по-дълбок, защото значението на днешните професионални общества за интеграцията на пазара на труда е делегитимирано от логиката на капиталистическа корпорация, самата тя с характеристики, силно отдалечаващи я от образа на онзи колективен субект, който може да изиграе ролята на морален агент в организирането на индивидуалния живот. Крайният резултат е изместване на темата за неравенствата от дебата за социалното изключване в рамките на Плана за действие по Европейския стълб на социалните права и пасивност спрямо всички институционални логики, практики и социални механизми, изтласкващи определени групи „на ръба“ на обществото.

Дефиниране на социалното изключване

В едно от първите изследвания на социалното изключване в Европа, Грѐм Руум твърди, че социалното изключване означава сериозно прекъсване на отношенията с останалата част от обществото (Room, 1995). Този

подход е залегнал в повечето от съвременните дефиниции за социалното изключване, като например тази, предложена от група изследователи от Университета Бристол:

„Социалното изключване е сложен и многоизмерен процес. Той включва липсата на ресурси, продукти и услуги, или ползването на същите да бъде отказано, и невъзможността за участие в нормални отношения или дейности, достъпни за повечето хора в обществото, било то в икономическата, социалната, културната или политическата сфера. Той засяга както качеството на живот на индивидите и равнопоставеността и кохезията в обществото като цяло“ (Levitas et al., 2007, p. 25).

В свой доклад от 2004 г., Европейската комисия и Европейския съвет приемат следната дефиниция за социално изключване:

„Социалното изключване е процес, при който някои хора са изтласкани в периферията на обществото и са възпрепятствани да участват пълноценно поради бедност, липса на основни умения и възможности за учене през целия живот или в резултат на дискриминация. Това ги отдалечава от възможности за работа, доходи и образование, както и от социални и обществени мрежи и дейности. Те имат малък достъп до властта и органите за вземане на решения и поради това често се чувстват безсилни и неспособни да поемат контрол върху решенията, които засягат ежедневието им живот“ (European Council and European Commission, 2004, p. 8).

Както се подчертава в доклада, социалното изключване не следва да се отъждествява с бедността, доколкото „хората живеят в бедност, ако техните доходи и ресурси са толкова недостатъчни, че не им позволяват да имат стандарт на живот, който се счита за приемлив в обществото, в което живеят“ (European Council and European Commission, 2004, p. 8). В този смисъл бедността може да бъде едновременно и фактор, и последица от социалното изключване. Ниските доходи са само едно от измеренията на социалното изключване, при това ако са в резултат на социални процеси, които възпрепятстват хората да участват пълноценно в обществото.

Натрупаното знание и големият брой съществуващи дефиниции на социалното изключване позволяват да бъдат изведени някои общи характеристики на прилаганите подходи при неговата концептуализация. Така Цакоглу и Пападопулус (Tsakoglu and Papadopolous, 1998) допускат, че като цяло е налице консенсус относно следните пет характеристики на явлениято: (1) *многоизмерност* – обхваща широк набор от показатели на стандарта на живот както на индивидуално равнище, така и на колективно равнище; (2) *динамизъм* – отнася се не само до настоящата ситуация, но и до бъдещите перспективи; (3) *релационност* – означава съществено разкъсване на връзките с останалата част от обществото; (4) *действеноост* – не се поражда

единствено в резултат на действията на отделния индивид, но и на други (релацията „изключващи – изключен“); (5) *релативност* – следва да бъде изучавано в контекста на конкретни исторически, пространствени и културни измерения. До сходни заключения стигат и български учени, посветили внимание на концептуализирането на явлението (Ивков, 2005; Cherkezova, 2020).

Корпоративна логика и социално изключване: идеите на Емил Дюркем за органичната солидарност

В превърналото се в социологическа класика свое произведение „За разделението на обществения труд“ Емил Дюркем аргументирано защитава тезата, че интеграцията на многообразието от индивидуалности в наречените от него „организирани“ или „най-развити“ общества всъщност е резултат на усложняването на разделението на труда в тях. Това е илюстрация на т. нар. „органична солидарност“, при която „всеки зависи толкова по-тясно от обществото, колкото по-разделен е трудът, а от друга страна, дейността на всеки е толкова по-лична, колкото по-специализирана е“ (Дюркем, 2002, с. 119). Предпоставка за възникването на органичната солидарност е професионалната интеграция на отделните индивиди, т.е. тогава, когато „всеки има сфера на действие, която му е присъща“ (Дюркем, 2002, с. 119). Колкото по-силно отделният индивид специализира в присъщата за него сфера на действие и колкото повече тя се разширява по обхват, толкова повече се засилва и неговата зависимост от обществото. Това е така, защото интеграцията в собствената му сфера на действие се предопределя от начина, по който функционират другите сфери.

И ако разделението на труда в обществото създава солидарност и сплотява, то социалната дезинтеграция логично би трябвало да се обясни с появата на патологични, анормални форми на същото това разделение на труда. Дюркем разграничава няколко форми на анормално разделение на труда, наричайки ги съответно: а) *аномично разделение на труда*, при което регламентация на отношенията между различните субекти липсва, те прекъсват взаимодействие помежду си, губи се спонтанният стремеж към коопериране, а определени обществени функции стават непригодни едни за други (икономическите кризи и крайните форми на антагонизъм между труда и капитала са примери за това); б) *принудително разделение на труда*, при което съществуващата регламентация, „неотговаряйки вече на истинската природа на нещата (...) се поддържа единствено чрез сила“ (Дюркем, 2002, с. 324), спонтанният и доброволен характер на разделението на труда е нарушен и съществуват ограничения пред възможността отделните индиви-

ди да изиявяват своите способности и да заемат подобаващото им се място в обществената йерархия; в) налице е *нерегулярност и непостоянство в упражняването на полезен труд*, което блокира възможността на отделните функционални сфери да постигнат синхрон помежду си.

Тези аномални форми на разделението на труда разкъсват онези важни връзки между индивидите, които допреди това са им позволявали да водят съвместен живот с другите като част от една общност. Те стават причина, както се изразява и самият Дюркем, за съществуването на „цялост без единство“ (Дюркем, 2002, с. 317). Тогава социалната интеграция изисква завръщане към нормалния начин на функциониране на общественото разделение на труда, възстановяване на т. нар. „природа на нещата“. А тази природа на нещата предполага пред разделението на труда да не стоят ограничения, трудът да се разпределя спонтанно и заемането на една или друга позиция да не бъде принудително, а според различията в способностите и в посока на талантите. Последното Дюркем нарича „равенство във външните условия на борбата“ (Дюркем, 2002, с. 326). Такова „външно равенство“ позволява да се разгърнат всички обществено полезни сили и се постига разпределителна по своя характер справедливост, при която „обществените неравенства (...) отразяват точно естествените неравенства“ (Дюркем, 2002, с. 325), а силата на всеки индивид във все по-интензивните социални взаимодействия, в които той влиза, се подхранва от неговите заслуги към обществото. И доколкото зад всеки продукт или услуга свои определено количество полезен труд, общественото разделение на труда може да запази своя развитиен потенциал, ако не съществува някаква външна принуда, даваща допълнителна сила на която и да е от страните в договорните отношения, т.е. позволяваща да бъдат извлечени по-големи ползи от една размяна, отколкото предполага йерархията на изпълняваните обществени функции.

От друга страна, дори и „външните условия на борбата“ да са налице и обществените неравенства да отразяват точно неравенствата в способностите, талантите и различията в приноса към обществото, общественото разделение на труда отново може да се превърне в „извор на дезинтеграция“ (Дюркем, 2002, с. 308), този път по силата на своята вътрешна природа. Това се случва поради все по-голямото разнообразие и все по-тясната специализация на обществените функции.

И други освен Дюркем засягат проблема с негативните социални последици от усложняването на общественото разделение на труда. Например в „Богатството на народите“ Адам Смит ще отбележи, че с подобряване разделението на труда, занятието на мнозинството от наемните работници по неизбежност се свежда до няколко прости операции, в изпълнението на които те развиват високи умения. За сметка на сръчността си обаче, работниците

губят своите умствени и социални способности, а Смит обобщава, че „във всяко културно и цивилизовано общество това е състоянието, в което по необходимост трябва да изпаднат трудещите се бедняци, т.е. голямата маса на народа, ако правителството не взема мерки срещу това“ (Смит, 2023, с. 588). За трудещия се бедняк, ако използваме израза на Смит, последиците са не само отслабване на неговите умствени и физически способности – специализацията „го прави не само неспособен да намира удоволствие в разумен разговор или да участва в такъв разговор, но и да изпитва каквото и да било благородно, великодушно или нежно чувство и следователно да съди правилно дори за обикновените задължения на частния живот“ (Смит, 2023, с. 588). Тук Смит говори не за друго, а за разрушаване на способността за свързване с другите, за наложени ограничения пред социалните взаимодействия. Друг знаменит шотландец, Адам Фъргюсън, също ще обвърже разделението на професиите с „разкъсването на връзките в обществото“ (Ferguson, 1995, p. 207), при което хората са все по-малко граждани и все повече – специалисти в дадена професионална сфера. Или както посочва Карл Маркс, с разделението на труда „всеки придобива свой определен, изключителен кръг на дейност, който му се натрапва и от който той не може да излезе“ (Маркс, 1957, с. 33). Индивидът се закрепва за социалната дейност и се отъждествява с нея. Маркс дори ще стигне по-далеч в критиката си – в индустриалното капиталистическо общество специализацията на труда води до повишаване на производителността на работника, но от това следва „овъншняване“ на неговия труд спрямо самия него, доколкото продуктът на труда се отчуждава от онзи, който го създава. От това следва отчуждаване на работника от самата му жизнена дейност, от неговата родова същност от другите хора и най-накрая – от самия себе си като човешко същество. Жизнената дейност на човека се използва единствено като средство за неговото съществуване (Маркс, 2021).

Така, под въздействието на свои аномални форми или поради прекомерното си усложняване, общественото разделение на труда става причина част от членовете на едно общество да се окажат под една или друга форма откъснати от социалната група, към която принадлежат. Те ще се окажат „социално неподходящи“, както ги нарича Рене Леноар (United Nations, 2016, p. 18). В тази група попадат хора с ментални и физически увреждания, податливи към самоубийство хора, възрастни хора с увреждания, negliжирани деца, хора със зависимости, младежи с проблеми със закона, самотни родители и др. Те са социално изключени или защото са непригодни да се включат в обществения живот, полагайки полезен труд, т.е. нямат собствена сфера на дейност, или защото задълбочаването на разделението на труда е

направило обществената полезност на техния труд недостатъчна, че да ги свърже с другите.

Но как тогава е възможна интеграцията на социално изключените в обществения живот? Според Дюркем това може да бъде постигнато тогава, когато индивидът започне да се чувства солидарен с по-широк колектив, т.е. да се усеща като част от нещо по-голямо. Тогава той ще „престане да търси в самия себе си единствената цел на своето поведение и разбирайки, че се явява средство на надхвърляща го цел, ще установи, че е годен за нещо“ (Дюркем, 1999, с. 505). Нито политическото, нито религиозното, нито семейното общество, както Дюркем ги нарича, могат да изпълнят тази роля, доколкото не притежават необходимата степен на сплотеност. Държавата също не може да изпълни тази роля, защото „тя има само второстепенни функции, тъй като не допринася пряко и положително за смисъла на съществуването на обществото, а именно за производството на полезни неща“ (Durkheim, 2009, p. 93).

За сметка на това очертаната интегративна функция най-успешно може да бъде изпълнена от професионалната група или т. нар. „корпорация“. Дюркем дефинира професионалната група като: „обществото, което образуват чрез своето съдружие всички трудещи се от една и съща категория, всички едновременно изпълняващи една и съща функция“ (Дюркем, 1999, с. 511). Освен в „За разделението на обществения труд“, Дюркем развива тази си идея и в друго свое класическо произведение – „Самоубийството“. Там той развива тезата си, че корпорацията притежава нужната степен на сплотеност, тъй като е съставена от индивиди, извършващи една и съща работа, интересите им са обединени и следователно тези индивиди са солидарни едни с други, следователно – налице е необходимата „морална среда“, от която да възникнат идеи и чувства за единство, за принадлежност и близост едни с други. Корпорацията обаче се превръща в „колективна личност“ (Дюркем, 1999, с. 511), регулираща колективния живот в съответната професионална дейност. Тя е изразител на свой „корпоративен интерес“, който не само ориентира, но и придобива превъзходство над индивидуалния, позволяващо му по този начин да запази и своята независимост от него. Както пише Дюркем за корпорацията, „понеже е по-висша от своите членове, тя би имала целия необходим авторитет, за да изисква от тях необходимите жертви и отстъпки и да им налага правила“ (Дюркем, 1999, с. 517). За разлика от религията, корпорацията не потиска изначално индивидуалните желания, а ги регулира по начин, съответстващ на нарастващата важност на светските интереси в колективния живот. Говорим за „морална дисциплина от нов тип“, задължаваща отделните кооператори да работят за постигане

на по-висш, колективен интерес, като за това получават справедлива и съответстваща на техния принос част от ползите.

Можем тогава да заключим, че в тази дюркемова концептуална рамка социално изключени се оказват онези, чието поведение всъщност изобщо не е обект на социална регулация или пък е подчинено на социално регулиране от неправилния (анормален) тип. Възстановяването на „единството в целостта“ предполага, както твърди Дюркем, „да учредим извън държавата, макар и подчинена на нейното действие, мрежа от колективни сили, чието регулиращо влияние да може да се упражнява с по-голямо разнообразие“ (Дюркем, 1999, с. 513). Това означава да се разшири основата, на която почива институцията на корпорацията, следователно – обхватът на отношенията, които регулира; да се създадат предпоставки местната професионална общност да свърже с националния живот, следователно – да се снемат ограниченията пред стопанската активност и свободната размяна; да се даде първенство на корпоративната логика в регулирането на социалните отношения пред логиките, на които са подчинени политическото, религиозното и семейното общество, следователно – професионалният морал и разпределителната справедливост, ориентирана към способностите и талантите да изместят другите форми на разпределение на ползите в обществото. На социалното изключване, с други думи, се противопоставя интегрирането в живота на корпорацията, а социалното включване значи не друго, а участие в преследването на по-висшия корпоративен интерес в качеството ѝ на колективна личност.

Идеята за социалното изключване като следствие от професионална непригодност

В обобщение, Дюркем вижда в икономическите отношения базата на колективния живот, в който „социалното единство е преди всичко резултат от солидарност на интересите (...) и връзките на взаимна зависимост, които обединяват различните части на обществото“ (Durkheim, 2009, p. 94). Измежду всички форми на колективен живот, професионалната група или корпорацията е тази, която може да създаде морална среда и чрез налагането на т. нар. „професионална етика“ да предложи ценности, едновременно дисциплиниращи и интегриращи, водещи до висока степен на социална солидарност (Wolf, 1970; Hawkins, 2010). Солидарността се формира в професионалната група, а в нея са приобщени онези, които имат нужните таланти и способности, правещи ги функционално полезни в преследването на колективния интерес. Така че социалното изключване е следствие на професионалната непригодност на самите изключени. Решението следователно е

включването им в платена заетост наравно с онези, които следват логиката на професионалната корпорация.

Подобна теза за интегриращата роля на т. нар. „професионално общество“ според Рут Левитас се оказва особено привлекателна през 90-те години на миналия век за вземащите решения в Брюксел. От една страна, идеята за органичната солидарност чрез подобрения в общественото разделение на труда реабилитира идеята за обществото, загубена през годините на Тачъризма (Levitas, 1996), но без по никакъв начин да кредитира идеята за по-голямата намеса на държавата в решаването на обществените проблеми. Държавната намеса се легитимира, ако е насочена към премахване на ограниченията пред разделения на труда и стопанската активност. Особено атрактивна се явява и развитата от Дюркем идея за разпределителната справедливост, при която обществените неравенства отразяват естествените, най-вече защото тя е твърде безобидна за наложилите се вече неравенства и формирани йерархии. По-скоро се предлага визията, че с „освобождаването“ на корпорацията, тя, с едва ли не сакрална сила, ще регулира социалните взаимодействия и ще възнагради онези, които са допринесли най-много за обществения прогрес заради изобилието си от способности и таланти и предаността си към колективния интерес. Претенциите на другите пък ще останат вменени в рамките, начертани от установената морална дисциплина от нов тип, при която частният интерес остава подчинен на този на корпорацията като колективна личност, способна да остане независима от егоизма на който и да е от своите членове. Точно това дава основание на корпорацията да бъде не само среда за осъществяване на стопанска активност, но и да се издигне до морална среда за влезлите в сътрудничество индивиди. Затова и корпоративният морал се възприема като подходяща когнитивна и символна рамка за институционализирането и на конфликтите, възникващи между групи в различно социално положение. Отделно, съблюдаването на корпоративния морал и посвещаването на корпоративния интерес е всеобщият път към преодоляване на социалната дезинтеграция и за социално включване на онези, които общественото разделение на труда е изключило и направило „социално непригодни“.

Но както пише и самият Дюркем, онези, които се оказват отхвърлени от социалната група, към която принадлежат, трябва да престанат да търсят в самите себе си единствената цел на своето поведение и да възприемат ролята на хора, които трябва да докажат полезността си за постигането на някоя по-висша, колективна цел. Така че от митологизирането на корпорацията до констатацията, че социално изключените сами носят отговорността за своето положение, защото поведението им се регулира от неправилните морални ориентири, ценности и убеждения, трябва да бъде направена една

малка крачка. Между другото, тази граница често е преминавана, особено по повод концепцията за т. нар. „култура за бедността“, представяща хората в уязвимо положение като носители на ценности, убеждения и практики, каращи ги да следват поведение, възпроизвеждащо цикъла на бедността.

Заклучение

Направените дотук коментари хвърлят известна сянка върху валидността на AROPE като измерител на социалното изключване в Европейския съюз. Те едва ли ще бъдат преодолені до 2030 г., когато броят на хората в риск от бедност или социално изключване трябва да е намалял с 15 млн., но биха могли да послужат, ако не за друго, то за провокиране на академичен дебат с фокус върху бъдещето и за намиране на научно обосновани начини за подобряване на ориентирите, спрямо които се оценява напредъкът по инициативи като Европейския стълб на социалните права.

Къде могат да се търсят възможности за подобрене?

На първо място, на фона на утвърдените в изследователската общност дефиниции за социално изключване, индикаторът AROPE представя една ограничена картина за това сложно явление. Той е израз единствено на моментното състояние през даден референтен период, но така се подминават други важни измерения на явлението, а други са взети предвид в недостатъчна степен. Например мултиизмерният характер на явлението е отчетен през призмата на възможността да се заплати за участие в определени дейности, ползване на определени услуги и закупуване на определени стоки. Но видно от щрихираните дефиниции, социалното изключване има и отношение към определени граждански, икономически, социални и културни права, а не просто до безпрепятственото изпълнение на ролята на консуматор. В недостатъчна степен е взет предвид динамизмът, т.е. разбирането за социално изключване като процес, а не само като за състояние. И макар да присъства в дефиницията на Европейския парламент и Европейската комисия, действителното измерение на явлението изцяло отсъства при неговата операционализация чрез AROPE. Не се взема предвид разбирането, че социалното изключване е резултат от конкретни практики, мотивирани от определени идеи и ценности, следователно са намесени отношения на неравенство, при които едни социални актьори могат да лишат или блокират достъпа на други социални актьори до начин на живот, считан за нормален в обществото.

На второ място, компонентът „социално изключване“ в индикатора AROPE се обективира през тежките материални и социални лишения и достъпа до платена заетост. Подобна „дюркемова теза“ предполага, че професионалната интеграция, водеща до влягане на полезен труд срещу запла-

щане, е най-сигурният изход от социалното изключване за хората в трудоспособна възраст, но и за техните икономически неактивни близки, живеещи в същото домакинство. В същото време под-индикаторът за интензитет на икономическата активност не разкрива много за случаите, в които хората са лишени от достъп до ключови публични услуги като транспорт, образование, здравеопазване и сигурност не защото не могат да си ги заплатят или нямат право на тях, а поради дискриминация или защото живеят в сегрегирани квартали или откъснати от живота в даден регион населени места. Един от особено смущаващите характеристики на индикатора за интензитет на икономическата активност е неговата безчувственост към нарушаването на трудовите права и неравенствата в света на труда. Например работник може да бъде принуден да работи пълно работно време или да полага извънреден труд, но да му се заплаща за непълно и за работен ден с нормална продължителност. Тогава чрез индикатора ще бъде отчетена висока интензивност на икономическата активност в домакинството, но дали това е за сметка на изключване от други ценени от индивида дейности, няма как да бъде уловено. За социално включване ще бъде приета и ситуация, в която човек преминава от състояние на икономическа неактивност към заетост дори и заемайки работно място без елементарни защиты на трудовите му права и вредни за здравето му условия на труд.

На трето място, днес е все по-трудно да се приеме, че професионалните общества могат да продължат да изпълняват ролята, отредена им от Дюркем. Техният потенциал да гарантират вътрешногрупова сплотеност и социална кохезия отслабва успоредно с процеса на депрофесионализация, променящ контурите на професионалното обучение, водещ до загуба на статус и влияние от професионалните съсловия и съпроводен с все по-нарастваща несигурност на пазара на труда. В този смисъл, в условия на динамични промени, закрепването към дадена професионална роля може по-скоро да увеличи, отколкото да намали риска от социално изключване. И то тъкмо в смисъла, който Дюркем влага.

Тези обстоятелства като че ли налагат преосмисляне на начина, по който социалното изключване е концептуализирано в Плана за действие по Европейския стълб на социалните права. Пътят, по който този подход води, криволича и умишлено заобикаля проблемите с неравенствата. Това е неговият най-голям недостатък.

Спонсориране на научното изследване

Настоящата статия е изготвена в рамките на научноизследователски проект „Институции и социално изключване: изследване на институционалните логики, които блокират участието в обществото“, финансиран от фонд

„Научни изследвания“ по договор № КП-06-Н75/5 от 07.12.2023 г. по Конкурс за финансиране на фундаментални научни изследвания – 2023 г. с бенефициент Университета за национално и световно стопанство.

Използвана литература

- Велева, Р. (2024). Проактивни публични политики за намаляване на бедността, София: Издателски комплекс – УНСС. (Veleva, R., 2024, Proaktivni publichni politiki za namalyavane na bednostta, Sofia: Izdatelski kompleks – UNSS).
- Дюркем, Е. (2002). За разделението на обществения труд, София: Издателство СОНМ. (Dyurkem, E., 2002, Za razdelenieto na obshtestveniya trud, Sofia: Izdatelstvo SONM).
- Дюркем, Е. (1999), Самоубийството, София: Женифер Хикс. (Dyurkem, E., 1999, Samoubiystvoto, Sofia: Zhenifer Hiks).
- Ивков, Б. (2005). За понятието „социално изключване“, Социологически проблеми, 3-4/2015, с. 148-164. (Ivkov, B., 2005, Za ponyatiето “sotzialno izklyuchvane”, Sotziologicheski problemi, 3-4/2015, s. 148-164).
- Маркс, К. (1957). Немска идеология, в Маркс, К. и Енгелс, Ф., Избрани съчинения, Том 3, София: Издателство на Българската комунистическа партия, с. 13-531. (Marks, K., 1957, Nemska ideologiya, v Marks, K. i Engels, F. Izbrani satchineniya, Tom 3, Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata komunisticheska partiya).
- Маркс, К. (2021). Икономическо-философски ръкописи (1844), София: Изток-Запад. (Marks, K., 2021, Ikonomicheskovo-filosofski rakopisi (1844), Sofia: Iztok-Zapad).
- Мургова, М., Сугарева, М., Павлова, В., Бозев, В. и Райчева, И. (2023). Риск от бедност или социално изключване в България, София: Издателски комплекс – УНСС. (Murgova, M., Sugareva, M., Pavlova, V., Bozev, V. i Raycheva, I., 2023, Risk ot bednost ili sotzialno izklyuchvane v Bulgariya, Sofia: Izdatelski kompleks – UNSS).
- Смит, А. (2022). Богатството на народите, София: Изток-Запад. (Smit, A., 2022, Bogatstvoto na narodite, Sofia: Iztok-Zapad).
- Cherkezova, S. (2020). How should we study social exclusion? Enhancing analysis by operationalizing the concept, Papers of BAS: Humanities and Social Sciences, 7(2), pp. 173-185, available at: https://www.papersofbas.eu/images/Papers_of_BAS_2-2020/Cherkezova.pdf
- Clerici, E. (2022). Measuring social exclusion: strengths and limits of the European indicator AROPE, Working Paper, Dipartimento di scienze sociali ed economiche, available at: <https://phd.uniroma1.it/dottorati/cartellaDocumentiWeb/b3b47afc-fab7-4e1d-b0a9-8b4d9ca5e058.pdf>

- Durkheim, E. (2009). *Socialism and Saint-Simon*, Gouldner, A. W. ed. Translated by Sattler, C. London: Routledge & Kegan Paul.
- European Council, European Commission. (2004). Joint Report by the Commission and the Council on social inclusion, Council of the European Union, available at: https://ec.europa.eu/employment_social/soc-prot/soc-incl/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf
- European Commission. (2021). The European Pillar of Social Rights Action Plan, DG Employment, Social Affairs and Exclusion, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurostat. (2021). Glossary: At risk of poverty or social exclusion (AROPE), Statistics explained, available at: [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:At_risk_of_poverty_or_social_exclusion_\(AROPE\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:At_risk_of_poverty_or_social_exclusion_(AROPE))
- Ferguson, A. (1995). *An Essay on the History of Civil Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gounev, P., Bezlov, T., Petrunov, G. (2009). Market regulation and criminal structures in the Bulgarian commercial sex market, in van Duyne, P., Donati, S., Harvey, J., Maljevic, A., von Lampe, K. (eds.), *Crime, money and criminal mobility in Europe*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers, pp. 71-96.
- Hawkins, M. J. (2010). Durkheim on Occupational Corporations: An Exegesis and Interpretation, in Strenski, I. (ed.), *Emile Durkheim*, New York: Routledge, pp. 173-196.
- Kineva, T. (2017). Parenthood – Conflict zone in the Bulgarian Society, *Postmodernism Problems*, 7(2), pp. 161-171.
- Kineva, T. (2021). Problems and Challenges to the Modern Bulgarian Family with Children, *Postmodernism Problems*, 11(2), pp. 124-136.
- Levitas, R. (1996). The concept of social exclusion and the new Durkheimian hegemony, *Critical Social Policy*, 46(16), pp. 5-20.
- Levitas, R., Pantazis, C., Fahny, E., Gordon, D., Lloyd, E., Patsios, D. (2007). *The multi-dimensional analysis of social exclusion*, Bristol: University of Bristol.
- Peña-Casas, R. (2012). Europe 2020 and the fight against poverty and social exclusion: fooled into marriage?, in Natali, D., Vanhercke, B. (eds.) *Social Developments in the European Union 2011*, Brussels: European Trade Union Institute, pp. 159-185.
- Petrunov, G. (2023). Prostitution and Public Policy in Post-Socialist Bulgaria, *Croatian Political Science Review*, 60(4), pp. 11-34.
- Room, G. (ed.). (1995). *Beyond the Threshold: The measurement and analysis of social exclusion*, Bristol: The Policy Press.

- Tsakoglu, P., Papadopolous, F. (2002). Aggregate level and determining factors of social exclusion in twelve European countries, *Journal of European Social Policy*, 12(3), pp. 211-225.
- United Nations. (2016). *Leaving no one behind: the imperative of inclusive development*, New York: United Nations.
- Wolf, C. P. (1970). The Durkheim Thesis: Occupational Groups and Moral Integration, *Scientific Study of Religion*, 9(1), pp. 17-32.

PROBLEMS IN CONCEPTUALISING SOCIAL EXCLUSION IN THE EUROPEAN PILLAR OF SOCIAL RIGHTS ACTION PLAN

Chief Assist. Prof. Dragomir Draganov, PhD
Department of Economic Sociology
Faculty of General Economics
University of National and World Economy
e-mail: ddraganov@unwe.bg

Abstract

This article critically analyses the approach of the European Pillar of Social Rights Action Plan to conceptualise social exclusion. The view is shared that this approach has a number of weaknesses, not only because it ignores widely accepted ideas among the scientific community about the nature of social exclusion as a phenomenon, but also because it deliberately imposes a discourse that reduces the overcoming of social exclusion to labour market integration. The main consequence is that this eliminates the issue of inequalities and hence the idea that social exclusion can be reduced by widening opportunities and reducing power imbalances.

Keywords: social exclusion, AROPE, European Pillar of Social Rights, Émile Durkheim

JEL: Z13